

Nusret Kujraković

**ISLAMSKA ZAJEDNICA I MUSLIMANSKO ŽENSKO
PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA
SVJETSKA RATA**

**ISLAMIC COMMUNITY AND MUSLIM WOMAN
QUESTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN
THE TWO WORLD WARS**

Sažetak

Ovaj rad bavi se odnosom Islamske zajednice prema muslimanskom ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918-1941). U međuratnom periodu Islamska zajednica je bila vrlo značajna institucija, koja je u sudbonosnim trenucima za Bošnjake bila glavni oslonac i zaštita. Zato je odnos Islamske zajednice prema ovom pitanju imao veoma važan utjecaj na njegovo razrješenje.

U međuratnom razdoblju bosanskohercegovačke historije, tokom kojeg se događa degradacija i denacionalizacija bošnjačkog naroda, Bošnjacima se nametnulo rješavanje vitalnih nacionalnih pitanja, a među njima i ženskog pitanja. U navedenom razdoblju, bošnjačka (muslimanska) inteligencija, koja se podijelila na tradicionaliste i moderniste, razmatrala je sljedeće aspekte muslimanskog ženskog pitanja: tradicionalna nošnja bosanske muslimanke – hidžab, kulturna i obrazovna emancipacija, učešće muslimanke u javnom životu, karakter bošnjačkog ženskog pitanja, prava žene u islamu i zaposlenje i rad izvan kuće.

Islamska zajednica je zastupala tradicionalistički pravac ili pristup problematici muslimanskog/bošnjačkog ženskog pitanja. Svi njeni organi i ustanove iskazali su institucionalno jedinstvo. Reformiranje i moderniziranje islamske i muslimanske prakse moguće je samo u okvirima šerijata. Modernistički pravac promovira reformiranje socijalne i statusne pozicije muslimanke.

Ulemanska inteligencija (vjerski službenici) podijelila se na dva tabora: tradicionaliste i vjerske moderniste. Najpoznatiji vjerski modernist bio je reis Džemaludin Čaušević.

Islamska zajednica je zastupala tezu da je žensko pitanje isključivo vjersko i etičko pitanje. Svakako, ono je i nacionalno u određenoj mjeri, ako se vjera i islamska tradicija podrazumijevaju kao bitne komponente bošnjačkog nacionaliteta i individualiteta. Po mišljenju Islamske zajednice, moralni i obrazovni aspekt muslimanskog ženskog pitanja bio je na prvom mjestu.

Ključne riječi: *Islamska zajednica, muslimansko žensko pitanje, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, tradicionalizam, modernizam*

Summary

This paper deals with the relationship of the Islamic community towards the Muslim women issue in Bosnia and Herzegovina between the two World Wars (1918-1941). In the interwar period, the Islamic community was a very important institution providing vital support and protection to Bosniaks at a fateful moment. Therefore, the attitude of the Islamic community towards this issue was very important for its resolution.

In the interwar period of Bosnian history, characterized by degradation and denationalization of the Bosniak people, the resolution of vital national issues, including the Muslim women issue, was imposed on Bosniaks. In the mentioned period, the Bosniak (Muslim) intelligence, which was divided into traditionalists and modernists, considered the following aspects of the Muslim women issue: the traditional costume of the Bosnian/Muslim woman-hijab, cultural and educational emancipation, the participation of Muslim women in public life, the character of the Bosnian women issue, women rights in Islam and employment and work outside the home.

The Islamic community supported the traditionalistic approach to the Muslim / Bosniak women issue. All its organs and institutions demonstrated institutional unity. Reform and modernization of Islamic and Muslim practice is possible only within the framework of Sharia. The modernist approach promoted reform of the social position and status of Muslim women.

Religious officials were divided into two camps: traditionalists and religious modernists. The most famous religious modernist was reis Dzemaludin Causevic. The Islamic community represented the thesis that the women issue is exclusively a religious and ethical one. It is, of course, also a national issue to a certain extent if faith and the Islamic tradition are seen as important components of Bosniak nationality and individuality. In the opinion of the Islamic community, moral and educational aspects of the Muslim women issue needed to be given primacy.

Key words: *Islamic Community, Muslim women issue, Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, traditionalism, modernism*

Uvod

Jedno od dominirajućih pitanja koja zaokupljaju muslimansko/bošnjačko društvo u međuratnom periodu jest muslimansko žensko pitanje, odnosno pitanje socijalnog položaja i emancipacije Bošnjakinje u Bosni i Hercegovini. Period od 1878-1941. godine je veoma težak za ukupan život bošnjačkog naroda, posebice bosanske muslimanke, jer je predstavljao dva nova državna uređenja i kulturno-civilizacijska kruga, koja su različita od dotadašnjeg islamsko-orijentalnog, u okrilju kojeg se odvijao život u Bosni i Hercegovini do 1878. godine. Početak industrijalizacije i socijalno-ekonomske promjene bitno su utjecali na tadašnje bosanskohercegovačko društvo, pa i na razmatranje ženskog pitanja općenito, a muslimanskog posebice.

U središtu međusobne bošnjačke polemike našlo se pitanje modernizma i konzervativizma, odnosno određenja Bošnjaka naspram islama i stečevina zapadnog društva. Kao prioritarno, ali i prijeporno, nametnulo se pitanje iznalaženja načina prihvatanja tekovina zapadne kulture i civilizacije i zadržavanja islama i islamskog načina življenja, a najdublje i najbolnije se odrazilo u oblasti otvaranja i preispitivanja dosadašnjeg socijalnog položaja Bošnjakinje u društvu i porodici.

Radi ispravnog razumijevanja odnosa Islamske zajednice prema muslimanskom ženskom pitanju, kao i drugih tadašnjih bošnjačkih institucija i inteligencije, nameće se nužnim podsjećanje na međuratni socijalni ambijent u Bosni i Hercegovini.

Taj socijalni ambijent određuje: ekonomska nerazvijenost, nacionalna diskriminacija i neravnopravnost naroda; nepismenost, neprosvijećenost i kulturna zaostalost; stalni sukobi oko uređenja države i nestabilan politički život; državni sistem Kraljevine Jugoslavije konstruiran je tako da potire teritorijalni integritet i suverenitet Bosne i Hercegovine i, u pogodnom trenutku, prisajedini je Srbiji i Hrvatskoj; na djelu je bila nasilna politika dehumanizacije i denacionalizacije bošnjačkog naroda, politika nepriznavanja njegovog nacionalnog identiteta i pokušaja njegovog srbiziranja i kroatiziranja; izvršen je ekonomski genocid nad Bošnjacima pod formom rješavanja agrarnog pitanja; nastavljen je zločinački projekt istrebljenja, formuliran u planovima četničkog pokreta; kontinuirano političko, socijalno, ekonomsko, kulturno i obrazovno deklasiranje i unazađivanje Bošnjaka. Prodiranje tekovina zapadne civilizacije bilo je u punom zamahu, nova moda u nošnji, razgolićavanje ženskinja, drugačiji vidovi društvenog komuniciranja (zabave, ples, miješanje muškinja i ženskinja i sl.), intenzitet društvenih poroka kao što su alkohol i prostitucija stalno jača, osiromašenje stanovništva i pojava masovnijeg prosjačenja, posebice ženskinja.¹

U navedenom historijskom kontekstu Bošnjacima se nametnulo rješavanje vitalnih nacionalnih pitanja, a među njima i ženskog pitanja. Bošnjačka (muslimanska) inteligencija razmatrala je u navedenom razdoblju sljedeće aspekte muslimanskog ženskog pitanja: tradicionalna nošnja bosanske muslimanke-hidžab, kulturna i obrazovna emancipacija, učešće muslimanke u javnom životu, karakter bošnjačkog ženskog pitanja, prava žene u islamu i tadašnji stupanj uživanja istih, usporedba socijalnog položaja Bošnjakinje sa drugim ženama i zaposlenje i rad izvan kuće.

U međuratnom periodu Islamska zajednica je bila vrlo značajna institucija, koja je u sudbonosnim trenucima za Bošnjake bila glavni oslonac

¹ Vidi opš., Nijaz Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993, str.121-127, 135-145; Kemal Hrelja, *Kako je živio narod - Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo, 1994; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998; *Položaj Muslimana u našoj državi u državnoj administraciji*, *Gajret*, 1939, br. 4, str. 65; Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 242-246 (Sažeti rezultati ankete i kraći izvještaj o radu konferencije muslimanske inteligencije u Beogradu); Salih Ljubunčić, *Naša muslimanska stvarnost*, kalendar *Narodne uzdanice* za 1940. godinu, str. 40-41; *Gajret*, XIX/1938, br. 2, str. 24-38, *Gajret*, XIX/1938, br. 7-9 i 10, str. 78 i 166-179, i *Politika*, br. 11020 od 2. II 1939, str. 6 i br. 11021 od 3. II 1939. godine.

i zaštita. «Jedno od najbitnijih bošnjačkih iskustava u XX stoljeću je njihova upućenost na svoj vrhovni vjerski autoritet u teškim, neizvjesnim i prelomnim povijesnim momentima. Islamska zajednica kao ustanova, čitavo XX stoljeće, posebno za vladavine komunističke ideologije, bila je stožer, ne samo duhovnog već i kulturnog i političkog života svog naroda.»²

Zato je odnos Islamske zajednice prema ovom pitanju imao veoma važan utjecaj na tokove pokrenutih rasprava i njegovo konačno razrješenje. Islamska zajednica nije mogla ignorirati ovo pitanje, jer se o njemu uveliko raspravljalo u krugovima vjerske i svjetovne inteligencije, o čemu svjedoči mnoštvo međuratne periodične štampe, dnevnih listova, brošura i knjiga.

Predmet rada nametnuo je potrebu da se istraži službeni stav Islamske zajednice o muslimanskom ženskom pitanju, odnosno o pokrenutom procesu emancipacije muslimanke u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918-1941), da se analiziraju reakcije i stavovi zvaničnih organa Islamske zajednice i pojedinih vjerskih službenika i da se utvrdi, po gledištima Islamske zajednice, karakter muslimanskog (bošnjačkog) ženskog pitanja (socijalno, nacionalno, vjersko ili etičko pitanje).

Institucionalne reakcije i stavovi Islamske zajednice

Na osnovu provedenog istraživanja, možemo kazati da je Islamska zajednica o predmetnom pitanju zauzimala stavove na institucionalnoj ravni, ali bilo je i pojedinačnih istupa nekih vjerskih službenika. Pod institucionalnim reagiranjem ili stavom podrazumijevamo reagiranje/stav najvišeg organa Islamske zajednice u okviru njegove nadležnosti.

U razmatranom periodu (1918-1941) vođeno je nekoliko oštrih polemika i žestokih rasprava o muslimanskom ženskom pitanju: 1918/19., 1925., 1927/28., 1931/32. i 1936/37. godine. Kao ključni događaji u rješavanju ženskog pitanja kod Bošnjaka smatraju se istup Dževada Sulejmanpašića 1918. godine, izjave reis-u-uleme Džemaludina Čauševića 1927. godine i Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine.³

² Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX.stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 118.

³ Dževad Sulejmanpašić, *Muslimansko žensko pitanje - Jedan prilog njegovu rješenju*, Sarajevo, 1918; *Sarajevski džematski medžlis i reisove izjave*, Sarajevo, 1928.

Ibrahim Kemura, *Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928.godine*, Prilozi, godina XVI, broj 17, Institut za istoriju, Sarajevo, 1980, i *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Sarajevo, 1986.

Od radikalnijeg pokretanja muslimanskog ženskog pitanja 1918. godine istupom Dževada Sulejmanpašića, lučonoše modernističkog pristupa, preko prešućivanja polemike 1925. godine, pa do izjava reisa Džemaludina Čauševića 6. decembra 1927. godine nije bilo institucionalne reakcije Islamske zajednice, npr. Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice, Ulema-medžlisa, Hodžinske izborne kurije itd. Izostanak reagiranja najviših organa Islamske zajednice mogao bi ležati u minimiziranju stavova polemičara i same suštine raspravljanog ženskog pitanja, te se smatralo nepotrebnim pobijati njihove navode, koji su odudarali od vladajućeg tradicionalnog, na temeljima šerijata zasnovanog, mišljenja zvaničnih organa Islamske zajednice i najšire muslimanske javnosti!⁴

Tek nakon izjava tadašnjeg reisa Dž. Čauševića i polugodišnje burne i žestoke polemike u kojoj su učestvovali vjerski i svjetovni inte-

⁴ Cilj ovog rada nije detaljna obrada muslimanskog ženskog pitanja. Rad je ograničen na Islamsku zajednicu i njezin odnos prema pojedinim aspektima ženskog pitanja. Treba napomenuti da se ovo pitanje pokreće još u austrougarskom razdoblju, a svoju kulminaciju doživljava u periodu između dva svjetska rata. Bila su zastupljena dva pravca: modernistički i tradicionalistički. Pokretač ovog pitanja bio je Dževad Sulejmanpašić, koji je 1918. godine predstavio svoj radikalni i modernistički pristup/pravac. O izostanku reakcije Islamske zajednice na njegov radikalni i revolucionarni pristup u rješavanju muslimanskog ženskog pitanja, koji je bio oprečan tradicionalističkom, tada vladajućem i dominirajućem, svjedoče izjave i reakcije uredništva lista *Vrijeme*, *Ibni Muslima* i *muslimanke* po imenu Šadija. Oštro je osuđen modernistički istup Sulejmanpašića. Na istupe Sulejmanpašića, a sa pozicija tradicionalističkog pristupa, reagirali su neki vjerski službenici i čaršija (široki narodni slojevi). Vidi: Dževad Sulejmanpašić, *nav.dj.*; *Jedna nemila pojava u nezgodan čas*, *Vrijeme*, br. 1. (8.1.1919.), str. 3; Šadija, *Muslimansko žensko pitanje*, isti navedeni broj *Vremena*, str. 2; Ibn Muslim, *Muslimansko žensko pitanje*, *Vrijeme*, br. 12 (11.2.1919), str. 2-3, br. 14 (15.2.1919.), str. 2-3, zatim nastavak teksta u listu *Pravda*, br. 5, 7, 18 i 19 koji su izašli u periodu mart - april 1919. godine. O burnoj reakciji uleme i čaršije vidi: Begović Mehmed, *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci u duhu današnjeg vremena*, Beograd, 1931, str. 82-83; Hasan Rebac, *Početak emancipacije Srпкиnje muslimanske vere*, Beograd, 1925, str. 12 i Ahmed Muradbegović, *Eseji i kritike, članci i polemike*, Izabrana djela III, Svjetlost, Sarajevo, 1987. Više o polemici između modernista i tradicionalista, koja je vođena 1925. godine vidi: *Otkrivanje muslimanskog ženskinja*, list *Večernja pošta*, br. 1290 od 21.10.1925, zatim naredni brojevi 1291, 1292, 1293, 1294 i 1295 od 26.10.1925. godine. U toj polemici sa pozicija modernističke orijentacije nastupili su Hilmija M. Sadiković i Edhem Miralem, a sa tradicionalističke Nurija Šuljak, Avdo Pašić i Asim Hadžibegić.

lektualci, uslijedile su i prve institucionalne reakcije organa Islamske zajednice, prvo nižih, a potom i najviših. Reis Čaušević⁵, reformator i prosvjetitelj, potaknut socijalnim stanjem muslimanskog naroda, posebno ženskinja, izjavio je da muslimanka može da se školuje i da radi izvan kuće, a da pritom ne mora pokrivati lice. Njegova reformatorska i umjereno modernistička izjava izazvala je polugodišnju oštru polemiku, u kojoj su učestvovali različiti profili bošnjačke inteligencije (svjetovni intelektualci, vjerski modernisti i tradicionalisti, imami, učitelji, profesori, članovi Hodžinske izborne kurije i Ulema-medžlisa). Posebno treba naglasiti dvije činjenice: uključivanje muslimanki u raspravu (Hatidža Basara, Hasnija Berberović i Nafija Baljak)⁶ i prve institucionalne reakcije Islamske zajednice, odnosno institucionalizacija muslimanskog ženskog pitanja. Prvo su reagirali niži organi Islamske zajednice: prvi je to učinio Sarajevski džematski medžlis, a zatim Mostarski džematski medžlis, Vakufsko povjerenstvo u Derventi i njemu pripadajući džematski medžlisi u Odžaku, Bosanskom Brodu i Kotorskom, a na kraju i Vakufsko povjerenstvo u Bugojnu.⁷ Svi su oštro osudili reisove izjave kao oprečne šerijatu i tradicionalnim islamskim vrijednostima i egzistirajućoj praksi. Sarajevski džematski medžlis je polemizirao s reisom Čauševićem. Zatraženo je izjašnjavanje Ulema-medžlisa i Hodžinske izborne kurije, tadašnjih najviših organa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.⁸

Zauzimanje zvaničnog stava Hodžinske izborne kurije, najvišeg nadležnog organa Islamske zajednice, uslijedilo je tek nakon polugodišnje

⁵ O životu i radu reisa Džemaludina Čauševića vidi: *Reis Džemaludin Čaušević, reformator i prosvjetitelj*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo, 2002.

⁶ Hatidža Basara, *Život i društveni položaj muslimanske žene*, Jugoslavenski list, XI/1927, br. 224, str. 3 i *Reforme kod muslimana*, Jugoslavenski list, XI/1928, br. 21, str. 3; istupe Hasnije i Nafije vidi: *Otkrivanje muslimanki*, Jugoslavenski list, XI/1928, br. 14, str. 3

⁷ Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Ulema-medžlis, 1928, predstavke navedenih organa od 30. i 31. 1.1928. god.; Adnan Jahić, *Hikmet, Riječ tradicionalne uleme u BiH*, Tuzla, 2004, str. 26-27; *O reformama u muslimanskom društvenom životu*, Jugoslavenski list, XI/1928, br. 5, str. 3 (izjava Hakije Bušatlića, predsjednika Vakufskog povjerenstva u Bugojnu).

⁸ Otokar Sykora, *Važne izjave Reis-ul-uleme*, Jugoslavenski list, X/1927, br. 282, str. 3; A.K., *Značajna izjava Reis-ul-Ulema*, Politika, XXIV/1927, br. 7048, str. 3; o nekim reagovanjima na reisove izjave vidi: Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo, 1990, str. 216; *Sarajevski džematski medžlis...*, nav.dj.

oštre bošnjačke diskusije donošenjem Takrira 10. jula 1928. godine.⁹ Takrirom je uređeno više ondašnjih važnih nacionalnih pitanja Bošnjaka: vakufi, stari mezaristani, nošenje šešira i muslimansko žensko pitanje. Takrir je, po svom značaju i nadležnosti organa koji ga je usvojio, prava instutualizacija pitanja emancipacije bosanske muslimanke unutar Islamske zajednice. Narav Takrira je kompromisna, te su i modernisti i tradicionalisti u njemu pronašli argumente za svoje stavove, uključujući i reisa Čauševića, koji ga je objeručke prihvatio i potpisao.¹⁰

Nakon instutualizacije ovog pitanja 1927. godine, pa do kraja 1941. godine, Islamska zajednica se institucionalno oglasila više puta.

Povodom knjige Mehmeda Begovića (*O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*, Beograd, 1931) oglasio se Ulema-medžlis u Sarajevu. U dopisu Ulema-medžlisa br. 373/931 od 11.5.1931. godine, koji je upućen Vrhovnom starješinstvu Islamske vjerske zajednice u Beogradu, upozorava se da Begovićeva knjiga nije bazirana na islamskim izvorima:

«Izgleda da su mu većinom kao izvori bila djela francuskih i drugih mubeššira, koji u islamsku nauku ubacuju tendenciozne ideje i na taj način pripremaju teren za pokrštavanje muslimana u svojim kolonijama.» Navode se primjeri autorovog udaljavanja od tradicionalne islamske nauke, naglašava negativan utjecaj takvih stavova na omladinu, te se traži od Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice da ih javno obesnaži i demantira, a od nadležnih vladinih ministarstava zatraženo je da šerijatsko pravo ne mogu predavati na državnim zavodima oni «koji ne poznaju šerijatskog prava ili ga krivo tumače».¹¹

U okviru te polemike, a i zahtjeva Ulema-medžlisa i drugih učesnika polemike, pod predsjedništvom reisa Ibrahima Maglajlića održana je od 9. do 15. jula 1931. godine zajednička konferencija Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice, članova oba Ulema-medžlisa, oba Vrhovna šerijatska suda, Vakufsko-mearifska vijeća i Vakufske direkcije. Na toj konferenciji usvojena je deklaracija Islamskog vrhovnog vjerskog star-

⁹ Takrir - arapska riječ, znači saopćenje, izjava, zaključak. Vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1985, str. 597.

¹⁰ Vidi: *Takrir*, Sarajevski džematski medžlis, Sarajevo, 1828; Adnan Jahić, *nav.dj.*, str. 34; Fikret Karčić, *nav. dj.*, str. 218.

¹¹ Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, Ulema-medžlis, 1931, neobrađeno. Vidi također, Adnan Jahić, *nav. dj.*, str. 160.

ješinstva. Pored ostalog, predmetno vezano za ovaj rad, treba kazati da je odlučeno da se poduzme jača akcija na području odgoja mladeži, odnosno da se grade sirotišta za mušku i žensku mladež, da se preporuči svim muslimanima i muslimankama da uzmu većeg učešća u radu postojećih kulturnih, prosvjetnih, socijalnih i humanih društava i ustanova.

Pod tačkom sedam usvojene deklaracije konstatirano je da u navedenoj brošuri dr. Mehmeda Begovića ima stavova koji nisu u skladu sa islamskim izvorima i naukom. Uredništvo *Hikjmeta* pohvaljuje ovaj novi takrir (aluzija na prethodni/stari *Takrir* Hodžinske izborne kurije) i navodi da je tretirana brošura dobila pravu ocjenu, koju je diktirao zdrav razum i stanje u kome se danas nalazimo!¹²

Bilježimo i reagiranje Vakufsko-mearifskog vijeća, koje je na svom zasjedanje 1932. godine podvrglo kritici program Gajretovih modernih zabava, a muftija Džabić, kao član, zatražio je da se na tim zabavama zabrani miješanje muške i ženske omladine.¹³

Godine 1934. nastao je spor i javna rasprava oko pravilnika o godišnjim legitimacijama za povlaštenu vožnju željezničkih službenika i državnih činovnika, po kojem sve muslimanke koje posjeduju takvu legitimaciju moraju imati na njoj fotografiju sa otkrivenim licem. Prva reakcija pojavila se na stranicama *Islamskog svijeta* br. 78 od 16. marta 1934. godine u kojoj uredništvo lista problematizira ustavnost ovakve odredbe s obzirom na vjerski propis o pokrivanju muslimanke, te proziva i poziva Direkciju državnih željeznica i Islamsku zajednicu da se izjasne o ovom pitanju.¹⁴

¹² Usp. *Hikjmet*, III/1931, br. 26, str. 55. Vidi osvrt na deklaraciju Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice u listu *Novo vrijeme*, III/19341, br. 27, str. 2 i br. 28, str. 1-2.

¹³ Vidi, Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta...*, nav. dj. str. 354 i *Iz zasjedanja Vakufsko-mearifskog vijeća*, *Gajret*, XIII/1932, br. 8, str. 125.

¹⁴ Uredništvo je napalo Direkciju državnih željeznica, koja se oglasila ispravkom u *Islamskom svijetu*, kojim se ogradila i istakla da je paragrafe Pravilnike 142 i 143, koji tretiraju ovu materiju, donio ministar saobraćaja Kareljevine Jugoslavije. Direkcija je u spomenutom ispravku napomenula da je je za ovaj propis znala Rijaseti ilmijja u Sarajevu. Uredništvo je zatražilo od ministra saobraćaja da modificira paragrafe spomenutih pravilnika i postavilo javno pitanje: koji je naš visoki vjerski forum znao za ovaj propis i prešutno odobrio, a da nije ništa učinio da se spomenuti pravilnici modificiraju u duhu Ustava i pozitivnih zakona? Vidi, *Jedna kuriozna naredba Direkcije željeznica*, *Islamski svijet* od 13. aprila 1934. god., naslovna strana.

Nakon nepune dvije godine uslijedila je službena (institucionalna) reakcija Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice u Beogradu, nakon čega su odnosne odredbe spomenutog Pravilnika o povlaštenim vožnjama ukinute 15. marta 1936. godine. Muslimanke su mogle staviti svoj otisak prsta i umjesto svoje fotografiju starješine porodice (muža).¹⁵

Sljedeće reagiranje Islamske zajednice odnosi se na usvajanje novog građanskog zakonika i imalo je indirektnu relaciju s muslimanskim ženskim pitanjem. Prvi naib Vrhovnog islamskog starješinstva dostavio je Ministarstvu pravde dopis br. 843 od 13.7.1937. godine s primjedbama na Predosnovu Građanskog zakonika Kraljevine Jugoslavije, u kojima je istakao da se za jugoslavenske muslimane osigura primjena šerijata u osobnom, bračnom i nasljednom pravu, a ne odredbe Predosnove.¹⁶

Posljednja reakcija Islamske zajednice zbilja se u februaru 1940. godine, kada je na pitanje Muhameda Pašića o tome može li muslimanka podrezivati i ondulirati kosu i hodati gologlava na ulici odgovorio Mehmedalija Čerimović, fetva-emin pri Ulema-medžlisi u Sarajevu, kazavši da nabrojane stvari spadaju pod pravilo ukrasa.¹⁷

Radikalna promjena stava Islamske zajednice u pogledu muslimanskog ženskog pitanja nastupila je iza 1945. godine, kada se napušta dotadašnji tradicionalistički i usvaja modernistički pravac u njegovu razrješenju.¹⁸

¹⁵ *Konačno ukinuta jedna neukusnost - muslimanke ne moraju imati fotografiju na željezničkim legitimacijama, Muslimanska svijest*, br. 5 od 9. aprila 1936. godine, str. 7. Vidi također, Asim Skopljak, *Priručnik (propisi i podaci 1929-1939)*, Sarajevo, 1940, str. 76 i *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, br. 7/1936, str. 299.

Na zasjedanju šireg Savjeta reisu-l-uleme 19-20. decembra 1938. godine nije bilo govora o pokrivanju ili otkrivanju Bošnjakinje. Savjet je zabranio nošenje šešira ili kačketa vjerskim službenicima, mješovite brakove, pohađanje nedoličnih lokala itd.¹ U pogledu bošnjačke nošnje Ulema-medžlisi u Sarajevu raspisom br. 611/1938 od 24.2. 1938.god. obavezao je bošnjačke učenike da nose fes ili kapu za vrijeme islamske vjeronauke, a na drugim predmetima ova obaveza je fakultativna. Asim Skopljak, n.dj., str. 24 i *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, br. 3/1938, str.137.

¹⁶ Asim Skopljak, n.dj., str. 30 i *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, br. 3/1938, str.133.

¹⁷ Muhamed Pašić, *Tražena fetva, El-Hidaje*, III/1940, br. 10-11, str. 133.

¹⁸ Islamska zajednica se institucionalno uključuje u veliku državnu kampanju u prilog skidanju zara i feredže. Vrhovni vakufski sabor usvojio je rezoluciju 1947. godine u kojoj je, pored ostalog, istaknuto: «Osobito odgovorna i značajna uloga je

Individualne reakcije i stavovi pojedinih vjerskih službenika

U istraživanom razdoblju svi organi Islamske zajednice iskazivali su jedinstven i nepromijenjen tradicionalistički pravac/pristup o predmetnom pitanju. Međutim, ulema Islamske zajednice (imami, muallimi, muderissi, kadije) nije bila jedinstvena i podijelila se na tradicionaliste i vjerske moderniste. Tradicionalna ulema, koja je bila u većini, okupljena oko lista *Hikmet* (1929-1936), a kasnije *El-Hidaje* (1936-1945), pružala je snažan otpor svim reformskim orijentacijama izvan islamskih propisa.

osloboditi ženu muslimanku zaostalog običaja kojim je sputana njena ličnost i do sada kočen njen razvoj. Mi moramo pomoći ženi muslimanki da uđe što šire u javni život i da skidanjem zara i feredže postane ravnopravan član naše zajednice u punom smislu riječi i važan faktor u izgradnji nove Jugoslavije. Nema vjerskih zapreka za skidanje zara i feredže i Vrhovni vakufski sabor smatra da je to patriotska dužnost svakog muslimana da do kraja probudi svijest žene muslimanke, da oslobođena zara i feredže konačno krene u korak sa razvojem ostalih žena FNRJ.»

Treba naglasiti da je ta rezolucija donesena u Federativnoj narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ) za vrijeme komunističke ideološke diktature koja je vjeru označila državnim neprijateljem, nastojeći da je potpuno uništi ili barem oslabi njezin utjecaj u jugoslavenskom društvu. Godine 1950. Narodna skupština Republike Bosne i Hercegovine usvojila je Zakon o zabrani nošenja zara i feredže.

Više o navedenom vidi: Senija Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*. Urbano biće BiH, Sarajevo, 1996. Rad obrađuje tok i rezultate kampanje za skidanje zara i feredže od 1945. do 1950. godine; hadži Ibrahim Fejić, reis-u-lema, *Pokrivanje žene u islamu*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1950, br. 1-3, str. 99-104; hadži Hasan Ljubunčić, *Otkrivanje Muslimanke*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1950, br. 4-7, str. 117-120; Usvojen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1950, br. 8-19, str. 278-279; *Nakon ukidanja jednog zastarjelog običaja*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1950, br. 11-12, str. 338-340. O provođenju Zakona o zabrani zara i feredže i angažmanu Islamske zajednice vidi: *Zapisnik IV zasjedanja Vrhovnog sabora IVZ u FNRJ*, *Poruka Vrhovnog islamskog starješinstva Muslimanima i Muslimankama Narodne Republike Srbije i Makedonije*, reis hadži Ibrahim Fejić, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1951, br. 1-3, str. 57-78 i str. 9-10; *Prvo zasjedanje (II saziva) Vrhovnog vakufskog sabora IVZ u FNRJ*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1951, br. 10-12, str. 406-439 i str. 434-439. Udruženje ilmijje FNRJ je na svojoj osnivačkoj skupštini 5.9.1950. godine usvojilo istu rezoluciju o otkrivanju muslimanke kao i Vrhovni vakufski sabor 1947. godine - *Godišnja Skupština Udruženja ilmijje*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1951, br. 10-12, str. 350-388.

Počesto se u literaturi okrivljuje od strane modernista (Dž. Sulejmanpašić, A. Đumišić, Ahmed Muradbegović) za konzervativizam i nespremnost za modernizaciju muslimanskog društva u skladu s duhom novog vremena. Tradicionalna ulema je optuživala moderniste za napuštanje vjere i rušenje islamske tradicije. Najznačajniji predstavnici tradicionalista bili su Sejfullah Proho, Ali Riza Karabeg, Ali Riza Prohić, Ibrahim Hakki Čokić i Mehmed Handžić. Svoja gledišta prezentirali su na stranicama ondašnjih listova ili u zasebnim brošurama i knjigama.¹⁹ Broj modernistički orijentirane i nastrojene uleme bio je daleko manji, ali po opsegu obrazovanja i statusu u hijerarhiji Islamske zajednice veoma značajan i utjecajan. Lučonoša ulemanskih modernista bio je reis Džemaludin Čaušević, a odmah iza njega slijedi hafiz Ajni Bušatlić, šerijatski sudija.

Muslimansko žensko pitanje je vjersko i etičko (moralno) pitanje

Iz naprijed navedenog vidljivo je da je u međuratnom periodu Islamska zajednica institucionalno čvrsto stajala na pozicijama tradicionalističkog pravca u rješavanju otvorenog muslimanskog ženskog pitanja. Za nju je ovo pitanje prvenstveno vjersko i etičko, a ne socijalno i nacionalno pitanje, kako su to tvrdili modernistički predstavnici. Ona je odbacila raspravu o nekim aspektima ženskog pitanja, držeći se tradicionalnog stava, posebice kada se radilo nošnji muslimanke (otkrivanje/pokrivanje) i miješanju muškinja i ženskinja u društvenom životu (škola, posao i sl.). Upravo pitanje otkrivanja/pokrivanja muslimanke bilo je dominantno u tadašnjim raspravama. Držeći da pokrivanje muslimanke nije smetnja njezinom školovanju i radu izvan kuće, njezinom privrednom i kulturnom napretku i emancipaciji, kao što su tvrdili svjetovni modernisti, Islamska

¹⁹ *Sarajevski džematski medžlis...*, nav.dj. (ovdje se nalazi i osvrt Sejfulaha Prohe); Bušatlić hafiz Ajni, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1928; Bušatlić hafiz Ajni, *O tesetturu i hidžabu (pokrivanju kod muslimanki)*, *Novi behar*, 1928, u nastavcima od boja 1 do broja 7 (1.8.1928); Čokić H. Ibrahim, *O tesetturu (pokrivanju muslimanski)*, Tuzla, 1929; Karabeg H. Ali Riza, *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*, Mostar, 1928; Prohić Ali Riza, *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*, Sarajevo, 1931; Mehmed Handžić, *Položaj žene u islamu, El-Hidaje*, II/1937-38, br. 2-3, str. 17-21. Pogledati sva izdanja listova *Hikjmet* (1929-1936) i *El-Hidaje* (1936-1941). Biografije navede uleme vidi: Mahmut hafiz Traljić, *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo, 1998.

zajednica je u prvi plan i fokus svoga interesiranja stavila pitanje morala i obrazovanja muslimanskog naroda, posebno mlađe muške i ženske populacije. Moral i obrazovanje su temelji ekonomskog i kulturnog napretka i očuvanja nacionalne posebnosti i identiteta muslimanskog naroda. U prilog ovakvoj orijentaciji Islamske zajednice, pored teorijskih islamskih postulata, išlo je tadašnje ukupno socijalno stanje Bošnjaka i naprijed navedeni socijalni kontekst u BiH. Evidentan je bio problem nemorala i prostitucije, koji je zahvatio ne samo muslimanski narod i koji se rapidno širio. Islamska zajednica je ukazivala na ovaj društveni problem, koji je posebno pogodio osiromašene muslimanke, i pokušavala ga je svojim praktičnim aktivnostima umanjiti, ako se nije mogao iskorijeniti.²⁰

Općepoznat je problem nepismenosti velikog broja žena u BiH svih nacionalnosti, naročito muslimanki. Sukladno tome, pored etičkog (moralnog) i vjerskog, za Islamsku zajednicu je bio važan i obrazovni aspekt muslimanskog ženskog pitanja. Obrazovanje muslimanke, kao važna komponenta njezine buduće aktivnije uloge u društvu i porodici, Islamska zajednica je rješavala sustavno i postupno. Na prvom mjestu je bila temeljna vjerska, a zatim i svjetovna naobrazba.

U periodu od 1918. do 1929. godine državni zakon o dragovoljnom pohađanju osnovne škole bošnjačke ženske djece i član 162. autonomnog Štatuta iz 1909. godine, po kojem su djeca prije upisa u državnu osnovnu školu morala svršiti mekteb, bile su nepremostive kočnice brojnijem i slobodnijem školovanju muslimanske ženske djece. U spomenutom razdoblju (1918-1929) država, Islamska zajednica i Jugoslavenska muslimanska organizacija, kao tri najvažnija faktora, nisu ništa učinili da se ove odredbe ukinu.²¹

²⁰ Na inicijativu Sarajevskog džematskog medžlisa održan je sastanak u redakciji *Pravde* 31.3.1920., na kojem su bili predstavnici: *Islamske čitaonice, Merthameta, Osvitanja, Jug.musl. sportskog kluba, Đerzeleza i Hurijeta*. Usvojen je zaključak: da sarajevski džematski medžlis osnuje posebnu žensku sekciju, da se muslimanke smjeste na rad kod muslimana itd. Sarajevski džematski medžlis je sazvaio širu sjednicu 10.4., na kojoj je pročitana okružnica Ulema-medžlisa od 25.2.1918. god. o suzbijanju nemorala - *Akcija za zaštitu morala, Pravda*, br. 41(146) od 7.4.1920, str.1. O problemu nemorala pisano je u međuratnim brojevima listova *Hikjmet, El-Hidaje. Muslimanski svijet, Islamski glas* itd.

²¹ Više o autonomnom Štatutu iz 1909. god. i drugim ustavima Islamske zajednice: *Ustavi Islamske zajednice*, urednik Muhamed Salkić, El-Kalem, Sarajevo, 1422/2001.

Jedino što je Islamska zajednica uradila jeste sazivanje Treće islamske prosvjetne ankete pod vodstvom reisa DŽ. Čauševića koncem 1921. i početkom 1922. godine. Jedan od zaključaka bio je da se u mektebima izučava nastavno gradivo iz pojedinih razreda osnovnih škola. Ovaj zaključak, kao i raniji slični zaključci Prve i Druge islamske prosvjetne ankete u periodu od 1910-1912. godine, nikada nisu oživotvoreni.²²

Tek je Zakon o narodnim osnovnim školama iz 1929. godine uveo obavezno pohađanja osnovne škole za svu učeničku populaciju²³, uključujući i bošnjačku žensku djecu, a donošenjem ustava Islamske zajednice 1930. godine ukinut je raniji Štatut iz 1909. i njegov famozni član 162. Time su u razdoblju iza 1929. do kraja 1941. stvoreni povoljniji uvjeti za školovanje bošnjačkih učenika. U tom razdoblju Islamska zajednica je pristupila reformiranju i moderniziranju vjerskog obrazovanja, a posebno je značajna i njena pozitivnija orijentacija u pogledu državnog školskog sistema i obrazovanja bošnjačke djece u njima, posebno ženske.

Odredbama ustava Islamske zajednice iz 1930. i 1936. godine Islamska zajednica se obavezala da vodi brigu o školovanju djece u školama i dodjeljivanju stipendija i potpora. Po članu 15. i 17. ustava iz 1930., a članu 12. i 13. ustava iz 1936. godine, sreska vakufsko-mearifska povjerenstva obavezana su da podstiču mladež na pohađanje svih vrsta škola i zanata, te da upućuju Vakufsko-mearifskom vijeću, kasnije Vakufsko-mearifskom saboru, prijedloge za stipendije i potpore učenicima srednjih i viših škola.²⁴

Shodno ustavnoj obavezi, Islamska zajednica je uskladila i niz praktičnih aktivnosti koje su imale za cilj da poboljšaju pismenost i obrazovanje bošnjačke školske učeničke populacije. Njenu aktivnu i pozitivnu ulogu mogu posvjedočiti razni apeli i nastojanja, a ne treba zaboraviti da je treću islamsku prosvjetnu anketu predvodio reis Džemaludin Čaušević. U toku cijelog istraživanog perioda Islamska zajednica je preko svojih organa ohrabivala Bošnjake da šalju djecu u škole i saradivala sa drugim,

²² Vidi, *Zapisnici islamskih prosvjetnih anketa*, Sarajevo, 1911; *Zapisnici Treće islamske prosvjetne ankete 1921/1922*, Ulema-medžlis, Sarajevo, 1922; Abusselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933, str. 64-105.

²³ Usp. Mitar Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, Sarajevo, 1984.

²⁴ Vidi, *Ustavi Islamske zajednice*, nav.dj. str. 101 i 186-192.

s državom i bošnjačkim kulturno-potpornim društvima, a 1938. godine sama je pokrenula veliku akciju opismenjavanja.²⁵

Uočivši nedostatak velikog broja osnovnih škola, Islamska zajednica je nastojala potaknuti Bošnjake da posvete veću pažnju izgradnji škola u bošnjačkim mjestima i da insistiraju kod države na dobijanju sredstva, ali i da sami materijalno pomognu izgradnju.

²⁵ Naprimjer sa Pokrajinskom upravom za BiH. Ona je dopisom br. 115.802/22, IV-3 pozvala na saradnju duhovne vlasti u oblasti narodnog prosvjećivanja tražeći od njih «da obavještavaju narod o potrebi prosvjećivanja i da mu pokazuju puteve i načine koji vode prosvjetu». U dopisima Vakufsko-mearifskog saborskog odbora, Vakufske direkcije i Ulema-medžlisa, koji su upućivani nižim organima Islamske zajednice od 1918. do 1941, zatraženo je da se, shodno ustavnim obavezama i potrebama današnjice, a radi napretka Bošnjaka, pobrinu oko upisa što većeg broja bošnjačke muške i ženske djece u osnovne i srednje škole. Veća pažnja upisu i školovanju ženske djece posvećena je iza 1930-ih godina. Vakufski mearifski saborski odbor dopisom br. 7082/19 od 28.5.1919. i okružnicom od 30.6.1918. br. 10421/18, naređuje je svim vakufskim povjerenstvima «da tokom školskih ferija unastoje upisati što veći broj muslimanske mladeži u osnovne i srednje škole». Ulema-medžlis dopisom br. 2239/36 od 20.5.1936., a pozivajući se na raspis od 22.4.1935. br. 3713/34, obavezao je džematske imame da se upoznaju sa školskim odborima i da se zainteresuju da veći broj muslimana uđe u njih i da nastoje da se školuju muslimanska muška i ženska djeca. Odbor Naiba za Islamsku vjersku zajednicu raspravljao je o ovome na sjednici od 3. maja i zaključio da se još jednom upozore imami da se drže gore navedenog raspisa i «da intenzivno porade i ove godine na tome da se upišu u osnovne škole sva dorašla muslimanska muška i ženska djeca». I sljedeći raspis Ulema-medžlisa br. 4906/39 od 10.6.1939. godine, kojim je naređeno svim vakufskim povjerenstvima da se potrudu oko upisa djece u osnovnu školu, svjedoči o stalnoj brizi Islamske zajednice oko veće polaznosti bošnjačke djece u državnim školama. U spomenutom raspisu se veli: «Umoljavaju se sva povjerenstva, da ponovo upoznaju sve džematske medžlise i sve vjerske službenike sa raspisom Ulema medžlisa br. 3713/34. Svi džematski imami u zajednici sa ostalim vjerskim službenicima neka intenzivno porade da se sva muška i ženska djeca upišu u školu od navršene osme godine.» Prepis ovog akta je u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gradačac za 1939. Prema izvještaju Imamata Gradačac, koji je obuhvaćao više džemata, stoji da ima 119 djece za upis, i to 56 muških i 63 ženskih. Ostalo je neupisano 42 ženske djece. Razlog neupisa 22 je udaljenost škole, a za 20 djece fizička slabost). Vrlo je zanimljiv dopis Ulema-medžlisa br. 4078/40 od 13.5.1940. koji je upućen svim sreskim vakufskim povjerenstvima. Prema podacima koje je prikupio Ulema-medžlis, u njemu se navodi da je u ovoj šk. godini od 31.951 dorašle djece za školu upisano samo 14.007. Osim toga, ustanovljeno je da je na osnovu Zakona o narodnim školama potrebno na području Ulema-medžlisa u Sarajevu podići još 324 osnovne škole.

Pored toga, Islamska zajednica je osnovala 1933. godine prvu žensku medresu u Sarajevu, a 1934. i mješovitu medresu u Zenici. Ženska medresa u Sarajevu bila je prva ženska srednja škola u okviru Islamske zajednice! Ne samo da je podržavala druga kulturno-potporna društva koja su radila na suzbijanju nepismenosti bošnjačkog naroda, kao npr. akciju koju je 1938. pokrenula *Narodna uzdanica*, nego je i sama od 1938. godine vodila široku akciju na suzbijanju nepismenosti putem organiziranja analfabetičkih tečajeva u cijeloj Bosni i Hercegovini! U tu svrhu Vakufska direkcija je izdala *Abecedarku* (priručnik za nepismene).²⁶

Pri Ulema-medžlisu osnovan je Glavni odbor za suzbijanje nepismenosti koji ima svoje mjesne odbore pri svim sreskim vakufskim povjerenstvima. Tadašnji reis Fehim Spaho, osvrćući se na postignute

²⁶ O izgradnji škola izvještava se i u dopisu Vakufske direkcije br. 8.55/40 od 16.5.1940, u kojem stoji da će Kraljevska banska uprava Vrbaske banovine podići zajam za izgradnju škola (radilo se o 1938), te je Vakufska direkcija raspisom od 18.1.1938. br. 20388/37 obavijestila vakufska povjerenstva na tom području i dala im potrebna uputstva oko izgradnje osnovnih škola. Ovu akciju je podržao i tadašnji reis Fehim Spaho iz čijeg se dopisa od 24.4. ov.g. br. 309/40, a koji je uputio Vakufskoj direkciji, vidi da se na području Vrbaske banovine gradilo 10 osnovnih škola, otkupljene su 2 kuće za školu, u 5 mjesta akcija je propala jer narod nije ništa dao, a u 9 mjesta nije ništa učinjeno, a u jednom mjestu ima izgleda da će se graditi. Više o broju nedostajućih osnovnih škola i statističkim podacima o broju učenika u osnovnim školama i mektebima vidi: *Prvi izvještaj o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu*, Sarajevo, 1932, str. 74-75, 82-85; *Pregled rada Vrhovnog starješinstva IVZ u Beogradu*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933, i *Izvještaj delegata Kraljevine Jugoslavije na kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15. sept. 1935. godine*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1935, br. 10-11, str. 449-482. Iz dopisa muslimanskog kulturnog društva *Narodna uzdanica* br. 581/38 od 25. 04.1938, saznajemo da je Društvo pokrenulo akciju opismenjavanja, naročito seljaka, te je zatražilo pomoć od lokalnih organa Islamske zajednice. Ovu akciju *Narodne uzdanice* podržala je Islamska zajednica, što se zaključuje iz dopisa Vakufske direkcije br. 10438/38 od 23.5.1938. godine, kojim se obavještavaju terenski organi da su izdate Početnice za nepismene *Abecedarke* i da je pokrenuta akcija *Narodne uzdanice* oko suzbijanja nepismenosti. Pozvani su svi organi Islamske zajednice «da povedenu akciju za suzbijanje nepismenosti svesrdno i objeručke prihvatite i na njoj ozbiljno poradite». Prema dopisu Vakufske direkcije br. 21.552/40 od 22.11.1940, na zahtjev reisa od 21.9.1940. br.1720/40, ova Početnica za nepismene odobrena je od strane Banskih vlasti Banovine Hrvatske, Odjel za prosvjetu, akt br. 81635-II-1940 od 9.listopada 1940. Navedeni dopisi nalaze se u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gradačac, kao i u arhivu Gazi-Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

rezultate, kazao je da je u 1938. godini polučen određeni uspjeh kojim ne možemo biti zadovoljni. U raspisu, koji je razaslan vakufskim povjerenstvima krajem augusta 1939. godine, navodi se da samo 11 vakufskih povjerenstava nije pristupilo akciji i da je 5.000 hiljada opismenjeno. On je konstatirao sljedeće:

«Kod vođenja akcije za suzbijanje nepismenosti u prošloj godini ustanovljeno je, da je vrlo mali broj muslimanki polazio ove analfabetske tečajeve. Umoljavaju se sva vakufska povjerenstva da s mjesnim odborima za suzbijanje nepismenosti porade da se u slijedećoj godini što veći broj muslimanskog ženskinja privuče u analfabetske tečajeve. Poziva se sva ilmija, da vazovima i na drugi način svugdje i na svakom mjestu poučava naš svijet, da je potrebno i ujedno da je vjerska dužnost, da muslimanke polaze analfabetske tečajeve i da se nauče čitanju i pisanju. Za muslimansko ženskinje treba održavati posebne tečajeve, a ove tečajeve će najzgodnije moći voditi vjerski službenici. U ovim tečajevima našem ženskinju treba dati i potrebne pouke iz islama.»²⁷

O ovoj akciji opismenjavanja izvještavano je u listu *Narodna pravda*, gdje je konstatirano da je za dvije godine opismenjeno ukupno oko 11.000 Bošnjaka, ali se ne navode podaci po spolnoj strukturi. Zasiurno je bio opismenjen daleko manji broj žena, što može potvrditi i izvještaj za 15 srezova u 1939/40. školskoj godini, u kojima je opismenjeno 1.655 muškarca i samo 287 žena! To je potaknulo Glavni odbor da na sjednici od 21.9.1940. godine donese zaključak da se učini više u opismenjavanju bošnjačkih žena. Ovakva orijentacija Islamske zajednice nastavljena je i poslije Drugog svjetskog rata.²⁸

²⁷ Fehim Spaho, *Pismenost*, kalendar *Narodna uzdanica* za 1940. i *Glasnik* Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice, 1940, br. 1, str. 4-5.

²⁸ *Rezultati borbe oko suzbijanja nepismenosti u našim krajevima*, *Narodna pravda*, br. 16, 26.6.1940, str. 7. Radi se o akciji koju vodio Ulema-medžlis. U školskoj 1939/40. godini opismenjeno je oko 5000 muslimana. Vidi također, *Suzbijanje nepismenosti*, *Narodna pravda*, br. 29 od 27.9.1940, str. 3. U tekstu se navodi da je u toku dvije godine akcije koju je vodio Ulema-medžlis opismenjeno oko 11.000, od čega manji broj žena. Na sjednici Glavnog odbora za suzbijanje nepismenosti od 21.9. zatraženo je da se akcija ozbiljnije proširi, posebno među muslimanke! I poslije završetka Drugog svjetskog rata Islamska zajednica je nastavila sa ovakvom praksom. Dopisom od 20.2. 1947. godine Ulema-medžlis je zatražio učešće Bošnjaka u kulturnom i ekonomskom podizanju otadžbine, a od vjerskih službenika da se posebno založe u kulturno-pros-

Zanimljivo je napomenuti da je Islamska zajednica 1933. godine pokrenula svoje prvo službeno glasilo *Glasnik*. Na stranicama ovog glasila, u razmatranom periodu do 1941. godine, pojavilo se više tekstova iz oblasti islamskog bračnog prava i statusnoj poziciji žene u njemu.²⁹ O odnosu reforme braka i ženskog pitanja pisao je Ćamil J. Avdić.

To je jedini tekst u *Glasniku* u kome se neposredno problematizira tadašnje stanje braka kod Bošnjaka naspram zahtjeva za ženskim pravima Bošnjakinja u braku/porodici i društvu. Autor je naglasio potrebu školovanja i prosvjećivanja bošnjačke žene kako bi se mogla koristiti onim pravima koje joj je islam dao i koja su veća od onih prava koja posjeduje evropska žena (osim političkih prava).

Zabluda feminizma je, ističe on, to što traži potpunu jednakopravnost žena u svim oblicima društvenog života. To je besmisleno, nepravedno, neprirodno, pa i protuprirodno. Žena nije ni inferiorna, ni podređena, niti superiorna, ona je različita od muškarca i, shodno tome, ima različitu ulogu u društvu i porodici.³⁰

Zaključak

1. Socijalni ambijent i povijesni kontekst u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (1918-1941) nezaobilazni su faktori u objektivnoj znanstvenoj analizi, percepciji, interpretaciji i razumijevanju ukupnih društvenih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu, pa i odnosa Islamske zajednice naspram muslimanskog

vjetnom sektoru, kao što su: analfabetski tečajevi i produžna znanja, pomaganje raznih kulturno-prosvjetnih akcija. Na ovo se nadovezuje i raspis Ulema-medžlisa br. 2252/47 od 3.11.1947. godine, u kome se poziva na gornji raspis i traži da se svi muslimani i muslimanke do 45 godina upute na tečajeve za nepismene, da vjerski službenici održavaju tečajeve i upute svu mušku i žensku dorašlu djecu da se upišu u osnovne škole.

²⁹ Vidi, Zejnil Fajić, *Bibliografija Glasnika Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ od 1933. do 1982. godine*, Sarajevo, 1983. Više podataka o samom *Glasniku*, *Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ*, pedeset godina izlaženja, br. 1-2, 1983, str. 1-8.

³⁰ Ćamil J. Avdić, *Problem reforme braka u vezi sa ženskim pitanjem*, *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1938, str. 334-346. Na temu o životu i radu Ćamila J. Avdića Adil Osmanović je nedavno odbranio magistarski rad na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

- ženskog pitanja. Drukčiji pristup vodi na krivi put, čiji se ishodi ogledaju u neznanstvenim interpretacijama i zaključcima.
2. Islamska zajednica je zastupala tradicionalistički pravac ili pristup problematici muslimanskog/bošnjačkog ženskog pitanja, odnosno široke društvene emancipacije bosanske muslimanke u svim oblicima življenja. Svi njeni organi i ustanove iskazali su institucionalno jedinstvo. Reformiranje i moderniziranje islamske i muslimanske prakse moguće je samo u okvirima šerijata. Nasuprot tome, modernistički pravac zastupa dijametralno različita gledišta. Promovira promjene i reformiranje socijalne i statusne pozicije muslimanke.
 3. Ulemanska inteligencija (vjerski službenici) podijelila se na dva tabora: tradicionaliste i vjerske moderniste. Prvi su bili u većini i imali su nepodijeljenu podršku čaršije (širokih narodnih masa). Njihovo konceptijsko nejedinstvo i teorijsko razmimoilaženje odraz su slobode mišljenja unutar Islamske zajednice.
 4. Islamska zajednica je zastupala tezu da je žensko pitanje isključivo vjersko i etičko (moralno) pitanje. Statusna pozicija muslimanke u društvu najbolje štiti vjeru i moral društvene zajednice. Ono nije ni socijalno, niti a priori nacionalno pitanje, kako su govorili modernistički predstavnici. Svakako, ono je i nacionalno u određenoj mjeri, ako se vjera i islamska tradicija podrazumijevaju kao sastavnice i bitne komponente bošnjačkog nacionaliteta i posebnosti.
 5. U fokusu prioritarnog zanimanja Islamske zajednice bio je moralni i kulturno-obrazovni preporod i napredak muslimanskog naroda. Moral i obrazovanje su stupovi narodnog prosperiteta i boljitka. Stoga je moralni i obrazovni aspekt muslimanskog ženskog pitanja bio na prvom mjestu. Ostali aspekti su zanemarivani.
 6. Niti islamski tradicionalizam, niti islamski modernizam nisu a priori negativni ili pozitivni, dekadentni ili progresivni. Njihovo neizbježno sučeljavanje na povijesnoj sceni ne daje najbolje, nego jedino moguće ili vjerovatne rezultate. U tom svjetlu treba promatrati i ocjenjivati odnos Islamske zajednice prema muslimanskom ženskom pitanju.

Izvori i literatura

1. Izvori

Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu
Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Gradačac
El-Hidaje, 1937-38, 1940.
Gajret, 1932, 1938, 1939.
Islamski svijet, 1934.
Jugoslovenski list, 1927, 1928.
Muslimanska svijest, 1936.
Narodna pravda, 1940.
Novi behar, 1928.
Politika, 1939.
Pravda, 1919, 1920.
Večernja pošta, 1925.
Vrijeme, 1919.

2. Literatura

1. Balagija Abusselam, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd, 1933.
2. Begović Mehmed, *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci u duhu današnjeg vremena*, Beograd, 1931.
3. Bušatlić hafiz Ajni, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1928.
4. Čokić H.Ibrahim, *O teset-turu (pokrivanju muslimanski)*, Tuzla, 1929.
5. Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993.
6. Fajić Zejnil, *Bibliografija Glasnika Vrhovnog Islamskog starješinstva u SFRJ od 1933. do 1982. godine*, Sarajevo, 1983.
7. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
8. *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice*, 1936, 1938, 1940, 1950, 1951, 1983.
9. Hrelja Kemal, *Kako je živio narod - Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo, 1994.
10. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.

11. Jahić Adnan, *Hikmet, Riječ tradicionalne uleme u BiH*, Tuzla, 2004.
12. Karabeg H. Ali Riza, *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*, Mostar, 1928.
13. Karčić Fikret, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo, 1990.
14. Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
15. Milišić Senija, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Urbano biće BiH, Sarajevo, 1996.
16. Mitar Papić, *Školstvo u BiH 1918-1941*, Sarajevo, 1984.
17. Muradbegović Ahmed, *Eseji i kritike, članci i polemike*, Izabrana djela III, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
18. *Narodna uzdanica*, 1938, 1940.
19. *Pregled rada Vrhovnog starješinstva IVZ u Beogradu*, Državna štamparija, Sarajevo, 1933.
20. *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1980.
21. Prohić Ali Riza, *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*, Sarajevo, 1931.
22. *Prvi izvještaj o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu*, Sarajevo, 1932.
23. Rebac Hasan, *Početak emancipacije Srпкиnje muslimanske vere*, Beograd, 1925.
24. *Reis Džemaludin Čaušević, reformator i prosvjetitelj*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, Sarajevo, 2002.
25. *Sarajevski džematski medžlis i reisove izjave*, Sarajevo, 1928.
26. Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
27. Skopljak Asim, *Priručnik (propisi i podaci 1929-1939)*, Sarajevo, 1940.
28. Sulejmanpašić Dževad, *Muslimansko žensko pitanje - Jedan prilog njegovu rješenju* Sarajevo, 1918.
29. *Takrir*, Sarajevski džematski medžlis, Sarajevo, 1828.
30. Traljić hafiz Mahmut, *Istaknuti Bošnjaci*, El-Kalem, Sarajevo, 1998.
31. *Ustavi Islamske zajednice*, urednik Muhamed Salkić, El-Kalem, Sarajevo, 1422/2001.
32. *Zapisnici islamskih prosvjetnih anketa*, Sarajevo, 1911.
33. *Zapisnici Treće islamske prosvjetne ankete 1921/1922*, Ulema-medžlis, Sarajevo, 1922.